

GDJE JE PUKOTINA? MARX, LACAN, KAPITALIZAM I EKOLOGIJA

Slavoj Žižek

Kad se prije nekoliko decenija pojavila ekologija kao ključno teorijsko i praktično pitanje, mnogi su marksisti (a i kritičari marksizma) primijetili da je priroda – preciznije, tačan ontološki status prirode – tema u kojoj čak i najsiroviji dijalektički materijalizam ima prednost pred Zapadnim marksizmom: dijalektički marksizam nam dopušta misliti čovječanstvo kao dio prirode dok je za Zapadni marksizam krajnji orijentir na horizontu društveno-historijska dijalektika koja prirodu svodi na pozadinu istorijskih procesa – priroda je historijska kategorija, kako bi rekao Lukacs. Kohei Saitov *Ekosocijalizam Karla Marxa*¹ najnoviji je i najkonzistentniji pokušaj da se povрати ravnoteža i promisli ljudska ukorijenjenost u prirodu bez vraćanja u dijalektičko-materijalističku opću ontologiju.

Pošto je Hegel glavna filozofska referenca Zapadnog marksizma, ne čudi što Saito agresivno odbija hegelijansko nasljeđe. On ne polazi od prirode kao takve nego od čovjekovog rada kao procesa metabolizma između čovječanstva (kao dijela prirode) i njegova prirodnog okoliša, proces koji je, naravno, dio univerzalnog metabolizma (razmjene materije) unutar same prirode. U osnovi, rad je materijalni proces razmjene koji čovječanstvo stavlja u puno

1 Kohei Saito, *Karl Marx's Ecosocialism*, New York: Monthly Review Press 2017. Brojevi u zagradama odnose se na stranice ove knjige.

širi kontekst prirodnih procesa i kao takav se ne može svesti na bilo koji vid hegelijanskih auto-meditacija: izvanjskost prirode je nesvodiva. Ova naoko apstraktna teza ima ključne posljedice na to kako se nosimo s našim ekološkim nedaćama. Saito korijen ekološke krize vidi u rascjepu između materijalnog metabolizma našeg životnog procesa i autonomne logike reprodukcije kapitala koja predstavlja prijatnju tom metabolizmu. Saito u knjizi priznaje da je i prije bilo rascjepa: "uprkos pojavi dugoročno održive proizvodnje u predkapitalističkim društvima, uvijek je bilo izvjesne napetosti između ljudi i prirode. Sam kapitalizam ne stvara problem pustošenja *ex nihilo*, /... / on transformira i produbljuje transhistorijsku kontradikciju tako što radikalno reorganizira univerzalni metabolizam prirode iz perspektive vrednovanja kapitala." (250)²

No glavni koncept i dalje ostaje linerano napredovanje otuđenja. Iz tog razloga se i Marx u svojim kasnim godinama sve više zanimao za "nesvjesnu tendenciju socijalizma" da zadrži predkapitalističke forme komunalnog života te spekulirao kako bi one mogle izravno preći u post-kapitalističko društvo (na primjer, u njegovu čuvenom pismu Veri Zasulich, Marx se poigrava idejom da bi, možda, ruske seoske komune mogle funkcionirati kao mjesto otpora kapitalu i uspostavljanja socijalizma i bez kapitalističke faze) – takve predkapitalističke forme zadržavaju više čovjekovih intimnih veza sa zemljom. Prema tome, naziv prvog poglavlja Saitove knjige - "Otušenje prirode kao nastanak moderne" (25) "pukotinu" jasno locira u kapitalistički modernitet: "Nakon historijskog nestanka prvobitnog jedinstva ljudi i prirode, proizvodnja se samo može odnositi prema uvjetima za proizvodnju kao prema stranom vlasništvu." (26) A od Marxova komunističkog projekta očekuje se da zacijeli taj rascjep: "Samo ako se otušenje kapitalističkog društva shvati kao nestanak čovjekova prvobitna jedinstva sa zemljom postaje očito da Marxov komunistički projekt konzistentno cilja na svjesnu rehabilitaciju jedinstva ljudi i prirode." (42)

Osnovica koja određuje tu pukotinu u kapitalizmu u tome je što proces rada ne služi našim potrebama, njegov cilj je proširiti reprodukciju samog kapitala bez obzira na štetu koju tako čini našem okolišu – proizvodi ne-

2 Tipičan primjer takve pukotine u predmodernom društvu je Island koji je bio sav pod šumom kad su tamo stigli Norvežani u 8. stoljeću, a nedugo potom uslijedila je totalna deforestacija

što znače samo toliko koliko donose vrijednost, a posljedice po okoliš se ne računaju. Aktualni metabolizam našeg životnog procesa time je podređen vještačkom "životu" reprodukcije kapitala, između to dvoje je procjep, pa je krajnji cilj komunističke revolucije eliminacija tog procjepa više nego ukidanje eksploatacije.

Nema kapitalizma – a ni izlaza iz njega – bez moderne znanosti

U kapitalizmu taj jaz postaje radikalniji ne samo u smislu potčinjavanja metaboličkog procesa između ljudi i prirode vrednovanju kapitala. Do pućanja je dovela intimna veza kapitalizma i moderne znanosti: kapitalistićku tehnologiju koja je izazvala radikalne promjene u području rezonovanja ne može se zamisliti bez znanosti, pa stoga neki ekolozi već predlažu da se naziv nove epohe promijeni iz antropocen u kapitalocen. Aparati zasnovani na naci ljudima omogućuju ne samo spoznati stvarnost izvan one iskustvene (kao kvantne talase), nego također omogućuju konstruiranje novih "neprirodnih" (nehumanih) objekata koji se našem iskustvu čine ničim drugim do naka-zama prirode (gadžeti, genetićki modificirani organizmi, kiborzi, itd.). Moć ljudske kulture nije samo u izgradnji autonomnog simbolićkog univerzuma mimo onog što doživljavamo kao prirodu, nego porizvesti nove "neprirodne" objekte koji materijaliziraju ljudsko znanje. Ne samo da mi "simboliziramo prirodu", nego je i denaturaliziramo iznutra.

Ne treba li i na prirodu primijeniti Marxov opis kako se u kapitalizmu "sve što je ćvrsto topi, sve što je sveto profanira"? Danas, s najnovijim dosti-gnućima biogenetike, ulazimo u novu fazu u kojoj je to što se topi upravo sama priroda: ključna posljednica znanstvenih postignuća u biogenetici je-
ste kraj prirode. Jednom kad spoznamo pravila njena nastajanja, prirodni organizmi transformiraju se u objekte pogodne za manipulaciju. Priroda, ljudska i neljudska, tako se "desupstancijalizira", uništava se njena nepro-
bojna gustoća, ono što je Heidegger zvao "zemlja". To nas primorava pridati novo znaćenje Freudovu naslovu *Unbehagen in der Kultur - Nelagoda u kul-turi*. Usljed najnovijih kretanja, nelagoda prelazi s kulture na samu prirodu: priroda više nije "prirodni", "gusti" temelj naših života; ona se sad javlja kao osjetljivi mehanizam koji u svakom trenu može eksplodirati katastrofom. Najnoviji primjer takve "neprirodne prirode" dobili smo od ćuvene DARPA-e (Defense Advanced Research Projects Agency - Agencije za napredne istra-

živačke projekte u obrani): "Američki istraživači su stvorili prve žive strojeve tako što su ćelije afričkih žaba pandžašica povezali s malim robotima koji se okolo kreću vlastitom snagom. 'To su potpuno nove životne forme. Nikad prije ih nije bilo na Zemlji,' rekao je Michael Levin, direktor Istraživačkog centra Allen na Univerzitetu Tufts u Medfordu, Massachusetts. 'Oni su živi organizmi koje se može programirati.' Naučnici kažu da njihova jedinstvena svojstva znače da bi se buduće verzije robota mogle angažirati na čišćenju mikroplastičnog otpada u oceanima, lociranju i preradi toksičnih materijala, isporuci lijekova u tijelo ili uklanjanju naslaga s arterijskih zidova. 'Nemoguće je znati kakva će biti primjena bilo koje nove tehnologije, tako da samo možemo nagađati,' kaže Joshua Bongard, viši istraživač u timu Univerziteta u Vermontu. Sam Kriegman, doktorand iz istog znanstvenog tima, priznaje da je ovaj rad izazvao etičke nedoumice, naročito stoga što bi buduće verzije mogle imati nervni sustav i kognitivne sposobnosti, što bi ih činilo aktivnijim sudionicima u svijetu. No ovaj rad cilja na više nego tek stvaranje muzgavih robota. 'Cilj je razumjeti software života' kaže Levin. 'Ako razmišljemo o urođenim defektima, raku, bolestima vezanim uz starenje, sve se to može riješiti ako znamo kako načiniti biološke strukture nad čijim rastom i oblikom imamo potpunu kontrolu.'"³

Riječ je o staroj priči o izumu čija se benevolentna uporaba propagira ("očistiti mikroplastični otpad u oceanima" itd.), a zataji činjenica da se radi o obrambenom (vojnom) projektu. Međutim, ključna poanta je da je stvorena "potpuno nova životna forma" kombiniranjem prirodnog organizma s robotom, nečega što nigdje u prirodi ne postoji – sam izraz "software života" sve govori: sam život gubi svoju neprobojnu gustoću u momentu kad ga se počne smatrati nečim čime upravlja "software" (što je pojam uzet iz računalnog programiranja), odnosno u kombinaciji prirodnog organizma s vještačkim, vještački organizam prevlađuje, on određuje medij susreta. Bilo bi lako ovdje upotrijebiti frazu o kiborzima kao novom post-humanom vidu egzistencije koji zamagljuje stare "metafizičke" granice između života životinje, ljudskog života i vještačkog života – mnogo je teže prosto misliti o posljedicama i osnovnim koordinatama toga šta se dešava: šta tačno nestaje a šta se pojavljuje?

3 Citirano prema <https://www.theguardian.com/science/2020/jan/13/scientists-use-stem-cells-from-frogs-to-build-first-living-robots>.

Svodeći i samu ljudsku psihu na objekt tehnološke manipulacije, biogenetika je zapravo neka vrst empirijske instantizacije onog što je Heidegger shvaćao "opasnošću" inherentnoj modernoj tehnologiji. Ovdje je ključna međuzavisnost čovjeka i prirode: svodeći čovjeka na tek još jedan prirodni objekt čijim se svojstvima može manipulirati gubimo ne (samo) čovječnost nego i *samu prirodu*. Francis Fukuyama je u tom smislu bio u pravu: i sama čovječnost ovisi o nekoj ideji "ljudske prirode", toga što smo naslijedili kao nešto što nam je prosto dato, kao neprobojnu dimenziju sebstva u koju smo bačeni/rođeni. Paradoks je u tome da čovjek postoji tek ukoliko postoji neprobojna neljudska priroda (Heideggerova "zemlja"): s izglednim biogenetičkim intervencijama koje je pristup genomu omogućio, naša vrsta se slobodno mijenja/redefinira vlastite koordinate; takvi izgledi uspješno oslobađaju ljudsku vrstu zapreka konačnosti, robovanju "sebičnim genima".

Međuzavisnost, čak saučesništvo, znanosti i kapitalizma naravno nije skladno, ono podrazumijeva imanentnu napetost svakoga od dvaju pojmova. Znanost se tako nudi kapitalizmu jer je po sebi nesvjesna ključne dimenzije svoga postojanja a što signalizira Lacan u nekolicini međuzavisnih formulacija: znanost isključuje dimenziju subjekta; znanost operira na razini znanja i ignorira istinu; znanost nema memoriju – pa krenimo s ovim posljednjim: "činjenica je da znanost, ako se pobliže pogleda, ne pamti. Kad se jednom konstituirala, ona zaboravlja zavojiti put kojim je nastala; drukčije rečeno, ona zaboravlja dimenziju istine koju psihoanaliza ozbiljno upošljava. No moram biti precizniji. Poznato je da teorijska fizika i matematika – poslije svake krize riješene tako da se pojam "poopćena teorija" ni na koji način ne može shvatiti u značenju "zaokreta ka općenitosti" – često zadržavaju to što su poopćile na mjestu na kojem je bilo i u prethodnoj strukturi. Ovdje se ne radi o tome. Ono što mene brine je cijena (drame), subjektivni danak koji je svaka od tih kriza nametnula naučenom. Tragedija (drame) ima svoje žrtve i ništa nam ne daje za pravo reći da se njihova sudbina da upisati u edipovski mit. Recimo da se te subjekte nije u velikoj mjeri proučavalo. J.R. Mayer, Cantor – ne bih pravio popis prvorazrednih tragedija koje ponekad vode do tačke ludila; uskoro će mu trebati dodati i imena nekih naših suvremenika koje vidim kao primjer tragedije onoga šta se dešava u psihoanalizi."⁴

4 Jacques Lacan, *Ecrits*, New York: Norton, 1997, str. 738.

Ono na što Lacan ovdje cilja nadilazi fizičku tragediju velikih znanstvenih izumitelja (on spominje Cantora kojem je revolucioniranje ideje beskonačnosti izazvalo previranja u nutrini, što ga je gurnulo na rub ludila i čak navelo da prakticira koprofagiju) – sa znanstvene tačke gledišta, takve tragedije su irelevantni privatni detalji koji ni na koji način nemaju uticaja na status znanstvenog otkrića. Takve se detalje MORA ignorirati ako želimo shvatiti znanstvenu teoriju – to ignoriranje nije slabost znanstvene teorije, nego njena snaga. Znanstvena teorija je "objektivna": ona suspendira vlastitu poziciju enuncijacije – nije važno ko je taj ko ju artikulira, sve što je bitno je njen sadržaj. U tom smislu diskurs znanosti poništava svoj subjekt. Lacan, koji međutim nastoji promišljati subjekt moderne znanosti, iznosi takve "psihološke" detalje – ne da bi relativizirao vrijednost znanstvenih teorija nego da bi odgovorio na pitanje: kakav se preokret mora desiti u znanstvenikovoj subjektivnosti da bi takva teorija mogla biti formulirana? Teorija može imati "objektivnu vrijednost", ali njeno se artikuliranje međutim može zasnivati na traumatskim subjektivnim obratima – ne postoji prethodno uspostavljena harmonija između subjekta i objekta.

Ono na šta cilja Lacan nadilazi također i takozvanu "moralnu odgovornost" znanstvenika za (zlo)upotrebu znanstvenih postignuća – Lacan nekoliko puta spominje J. R. Oppenheimera, ratnog rukovoditelja laboratorija u Los Alamosu kojemu se često pripisuje titula "oca atomske bombe". Kad je prva atomska bomba uspješno detonirana 16. jula 1945., on se prisjetio riječi iz Bhagavad Gite: "Sad sam postao Smrt, pošast svjetova". Svladan etičkim dvojbama, svoje je stavove iznio javno, te kao posljedicu pretrpio poništenje sigurnosnih provjera i izgubio izravan politički uticaj... Iako vrijedan hvale, takav kritički stav nije dovoljan, on ostaje na razini "etičkih komisija" kakve se danas množe u nastojanju da sputaju napredak nauke ludačkom košuljom vladajućih "normi" (dokle treba ići s biogenetičkim manipulacijama etc.). To nije dovoljno, ono vrijedi tek kao sekundarna kontrola nad strojem koji bi, da mu se dopusti da radi kako je predviđeno, izazvao kaktastrofu.

Ovdje treba izbjeći dvostruku zamku. S jedne strane, nije dovoljno locirati opasnost specifične zlouporabe znanosti usljed korupcije (kao što su znanstvenici koji podržavaju negiranje klimatskih promjena) ili nešto slično – opasnost leži na mnogo općenitijoj ravni, ona se tiče samog načina funkcioniranja znanosti. S druge strane, treba također odbaciti brzoplete generaliza-

cije opasnosti od onog što su Adorno i Horkheimer nazvali "instrumentalnim umom" – ideja da je moderna znanost već svojom strukturom usmjerena da dominira, manipulira i eksploatira prirodu, plus prateća ideja da je moderna znanost u konačnici samo radikalizacija osnovne antropološke tendencije (po Adornu i Horkheimeru u *Dijalektici prosvjetiteljstva*, može se povući crta od primitivne uporabe magije do uticaja moderne tehnologije na prirodne procese). Opasnost leži u naročitoj vezi između znanosti i kapitala.

Kako bismo pojmlili osnovnu dimenziju onoga na šta Lacan cilja u gore citiranom odlomku, moramo uvesti razliku između znanja i istine, gdje "istina" zadobija svu svoju specifičnu težinu – kako bismo ukazali na tu težinu, pomenimo ponovo Lacanov paradoks ljubomore. Lacan je napisao da čak i da je sve istina što ljubomorni muž tvrdi o svojoj ženi (da se vuca uokolo s drugim muškarcima), njegova ljubomora je i dalje patološka: patološki element je muževljeva potreba za ljubomorom kao jedinim načinom da zadrži vlastito dostojanstvo, identitet čak. Prema tome, moglo bi se reći, čak i da je većina nacističkih tvrdnji o Jevrejima bila istinita (oni izrabljuju Nijemce, oni zavode njemačke djevojke...) – a nije, naravno – njihov antisemitizam bi još uvijek bio (i jeste bio) patološki fenomen jer je potiskivao istinski razlog iz kojeg je nacistima antisemitizam bio potreban da bi održali svoju ideološku poziciju. U nacističkoj viziji, njihovo društvo je jedna organska Cjelina harmonične suradnje, pa je bio potreban vanjski uljez kako bi se objasnile podjele i antagonizmi.

Isto vrijedi za način na koji se danas anti-imigrantski populisti nose s "problemom" izbjeglica: oni mu prilaze u atmosferi straha, nastupajuće borbe protiv islamizacije Evrope, te upadaju u niz očitih apsurdnosti. Oni izjednačavaju izbjeglice koje bježe od terora s teroristima od kojih ovi bježe, nesvjesni očite činjenice da ako među izbjeglicama i ima terorista, siledžija i kriminalaca, da su u velikoj većini ljudi u očajničkoj potrazi za boljim životom. Uzrok problema koji su imanentni današnjem globalnom kapitalizmu projektira se na vanjske uljeze. Šire se "lažne vijesti" ("fake news") koje se ne mogu svesti na prostu netačnost - ako one (barem djelimično) tačno navode (neke) činjenice, tad je njihova "lažnost" još opasnija. Anti-imigrantski rasizam i seksizam nije opasan zato što laže, on je najopasniji kad laž prezentira u vidu (djelimično) činjenične istine.

To je ta dimenzija istine koja izmiče nauci: na isti način na koji je moja ljubomora "neistinita" čak i ako su njene sumnje potvrđene objektivnim znanjem, na isti način na koji je naš strah od izbjeglica lažan s obzirom na subjektivnu poziciju izricanja koju podrazumijeva čak i ako ga neke činjenice potvrđuju, moderna znanost je "neistinita" utoliko što je slijepa za način na koji se integrira u kruženje kapitala, za svoju vezu s tehnologijom i njenim kapitalističkom upotrebom, odnosno za ono što bi se starim marksističkim pojmovnikom nazvalo "društvenim posredovanjem" svoje aktivnosti. Važno je imati na umu da to "društveno posredovanje" nije empirijska činjenica izvanjska imanentnoj znanstvenoj proceduri: ona je neka vrst transcendentnog *a priori* koje se strukturira unutar znanstvenog postupka. Prema tome nije da znanstvenici prosto "ne haju" za eventualnu zloupotrebu njihova rada (kad bi to bilo tako, dovoljno bi bilo imati više "društveno svjesnih" znanstvenika), taj "nemar" je upisan u njenu strukturu, on boji samu "želju" koja motivira naučnu djelatnost (a na to Lacan cilja kad tvrdi da znanost ne pamti) – kako?

U uvjetima razvijenog kapitalizma, jasna je razlika između onih koji rade (radnika) i onih koji planiraju i koordiniraju – ovi posljednji su na strani kapitala, njihov posao je da maksimiziraju vrijednost kapitala, a kad se nauka upotrebljava za povećanje produktivnosti, ona je primorana i na zadaću olakšavanja procesa vrednovanja kapitala. Znanost je tako potpuno na strani kapitala, ona je krajnji simbol znanja koje je oduzeto od radnika i koje je prisvojio kapital i njegovi izvršitelji. Znanstvenici su također plaćeni za svoj rad, ali njihov rad nije na istoj razini kao rad radnika: čini se da oni rade za onu drugu (suprotnu) stranu, oni su u neku ruku štrajkbreheri procesa proizvodnje... Ovo naravno ne znači da su moderne prirodne znanosti neumitno na strani kapitala: danas, nauka je potrebna više no ikada za bilo kakav otpor kapitalu. Stvar je samo u tome da sama znanost nije dovoljna za taj posao jer ona "nema memoriju", jer ignorira dimenziju istine.

Prema tom, trebamo razlikovati dvije razine koje znanost čine problematičnom. Prva je opća razina, činjenica da znanost "ne pamti", činjenica koja je dio njene snage, konstitutivna nauci. Potom, tu je ta posebna veza između znanosti i kapitalizma – ovdje se "ne pamti" odnosi na to specifično sljepilo kad je u pitanju njeno vlastito društveno posredovanje. Među-

tim, Greta Thunberg je u pravu kad tvrdi da političari trebaju slušati nauku – Wagnerovo "Die Wunde schliet der Speer nur, der Sie schlug" ("Ranu može izliječiti samo koplje koje ju je zadalo") tako zadobija novu aktualnost. Današnje prijetnje nisu primarno izvanjske (prirodne) nego auto-generirane ljudskom aktivnošću kojom prevladuje nauka (ekološke posljedice naše industrije, fizičke posljedice nekontrolirane biogenetike, etc.), tako da je znanost istovremeno (jedan od) uzrok(a) rizika, jedini medij koji imamo da bismo spoznali i definirali prijetnje (iako za globalno zatopljenje krivimo znanstveno-tehnološku civilizaciju, ista ta znanost nam treba ne samo da definiramo opseg prijetnje, nego često i da tu prijetnju uopće prepoznamo). Ne treba nam nauka koja ponovno otkriva svoje temelje u pred-modernoj mudrosti – tradicionalna mudrost upravo nas i sprečava prepoznati stvarnu prijetnju ekološke katastrofe. Mudrost nam "intuitivno" kaže da vjerujemo majci-prirodi koja je stabilni temelj našeg bivanja – ali upravo taj stabilni temelj potkopale su moderna znanost i tehnologija. Dakle, trebamo nauku koja je odvojena od oba ta pola, od autonomnog kruženja kapitala, kao i od tradicionalne mudrosti, nauku koja bi napokon mogla stajati za sebe. To znači da nema povratka na autentični osjećaj našeg jedinstva s prirodom: jedini način suprotstavljanja ekološkim izazovima je potpuno prihvatanje radikalne denaturalizacije prirode.

S engleskog jezika prevela Venita Popović